

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 68 (2013)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β' 1

ΑΘΗΝΑ 2018

Εικ. 101. Γύθειο. Κάστρο Πασσαβά. Βόρεια πλευρά του τείχους, δυτικά της πύλης. Αρχαίο τμήμα του τείχους δομημένο εν ξηρώ.

Εικ. 102. Γύθειο. Κάστρο Πασσαβά. Βόρεια πλευρά του τείχους, ανατολικά της πύλης. Διακρίνεται το αρχαίο τμήμα του τείχους, επί του οποίου κατασκευάστηκε η μεσαιωνική προσθήκη.

χών διατηρείται σε μεγάλη έκταση (60-80 μ. περίπου εκατέρωθεν της πύλης) το αρχαίο τμήμα του τείχους, αποτελούμενο από μεγάλους βραχόλιθους αδρά ειργασμένους, χωρίς χρήση συνδετικού υλικού (Εικ. 101). Σε ορισμένα σημεία υπάρχουν λιθόπλινθοι τοποθετημένες κατά το ψευδοϊσόδομο ή πολυγωνικό σύστημα. Συνδετικό υλικό, όπου υπάρχει, είναι σαφές ότι προστέθηκε μεταγενέστερα, κατά τη μετασκευή και επέκταση του τείχους στους μεσαιωνικούς χρόνους (Εικ. 102). Αξίζει να σημειωθεί ότι εντοπί-

Εικ. 103. Γύθειο. Κάστρο Πασσαβά. Βόρεια πλευρά του τείχους, ανατολικά της πύλης. Αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος με πελεκίνο σύνδεσμο εντοιχισμένο στο τείχος.

στηκε, εντοιχισμένο στην κατασκευή του τείχους, τμήμα λίθου με πελεκίνο σύνδεσμο, όπου διατηρούνται τέσσερις οδόντες, πιθανότατα από γείσο μνημειώδους αρχαίου κτιρίου (Εικ. 103).

Στο πλάτωμα που διαμορφώνεται εξωτερικά του βόρειου τείχους του κάστρου διαπιστώνεται σημαντική ποσότητα επιφανειακής κεραμικής. Από μια πρώτη εκτίμηση των ευρημάτων, ορισμένα όστρακα προέρχονται από μελαμβιφή επιτραπέζια κεραμική του 4ου-3ου αι. π.Χ., ενώ αρκετή είναι η αβαφής χρηστική κεραμική.

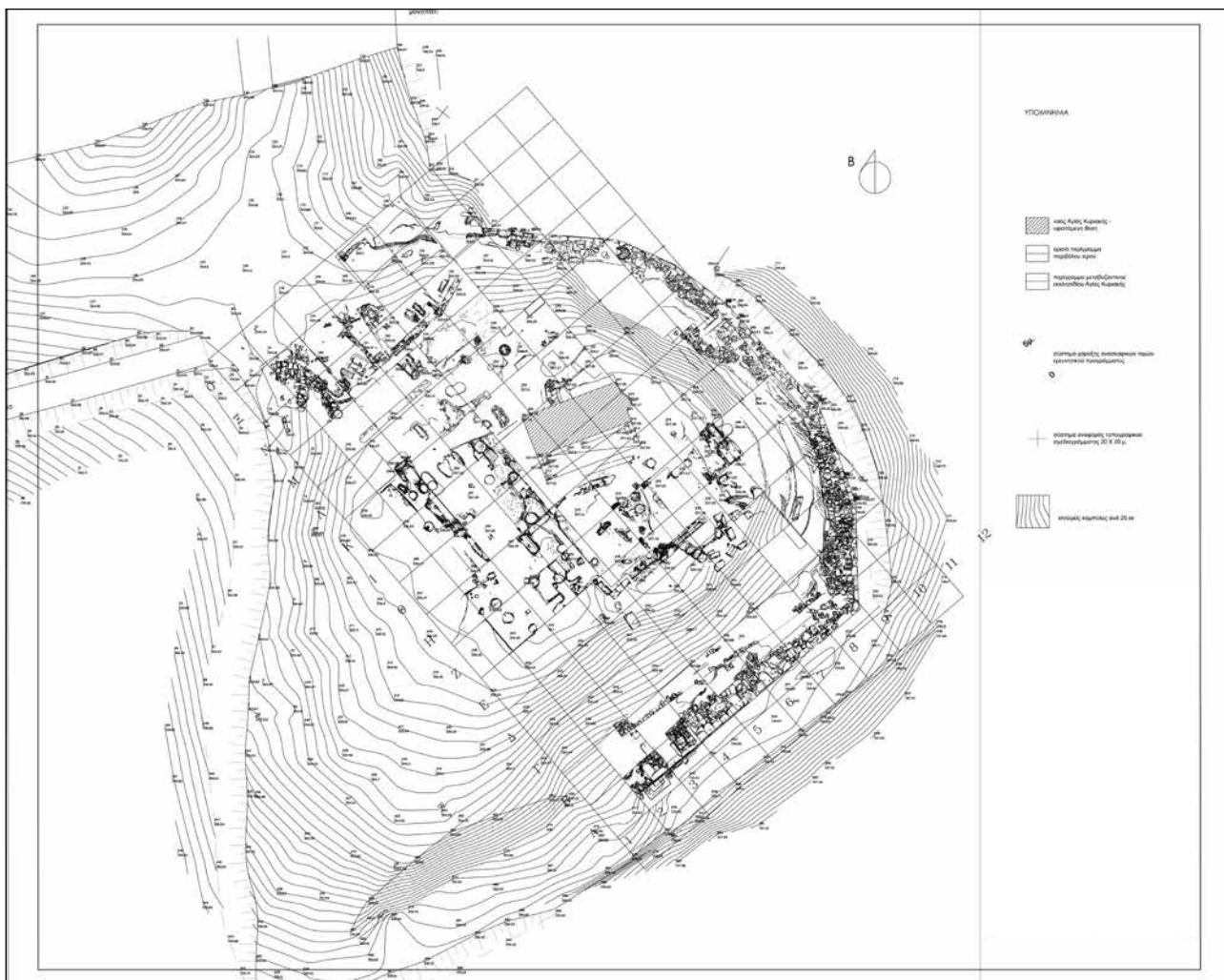
ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ερευνητικό Πρόγραμμα στο ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνος στις Αμύκλες

Κατά το έτος 2013 στο σπαρτιατικό ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνα οι ανασκαφικές εργασίες που είχαν ξεκινήσει κατά τα προηγούμενα έτη επεκτάθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του ιερού (Εικ. 104, 105). Η έρευνα ήταν εξαιρετικά προσεκτική λόγω της απουσίας μεγάλων επιχώσεων και η στρωματογραφία αποδείχθηκε ιδιαίτερα ταραγμένη από τις παλαιότερες ανασκαφικές τομές των E. Fiechter (1907) και E. Buschor (1925). Ο όγκος των χωμάτων που αφαιρέθηκαν, πάχ. 0,10 έως 1,20 μ., ανήκε σε στρώμα νεότερης επίχωσης με πολλά σύγχρονα αντικείμενα.

Αμέσως βόρεια του βορειοδυτικού τοίχου της εκκλησίας της Αγ. Κυριακής αφαιρέθηκε αδιατάρακτο αρχαιολογικό

Εικ. 104. Αμύκλες. Ιερό Αμυκλαίου Απόλλωνος. Σχεδιαστική αποτύπωση μετά τις εργασίες του 2013 (σχέδ. Θ. Μπιλής, Μ. Μαγνήσαλη).

στρώμα με κίτρινα πηλώδη χρώματα, πλούσιο σε κεραμική προϊστορικών, κυρίως ΠΕ, χρόνων, ακριβώς πάνω από το συμπαγή πορώδη φυσικό βράχο. Οι επιχώσεις αυτές πρέπει να σχετίζονται με τον πρωτοελλαδικό οικισμό και την πρωιμότερη χρήση του λόφου. Κατά την αφαίρεση του στρώματος αποκαλύφθηκε ένας τοίχος από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους τοποθετημένους σε σειρά, παράλληλος προς το βόρειο τοίχο της εκκλησίας. Η αμελής αυτή κατασκευή, μήκ. 1,50 μ. περίπου, ανήκει πιθανότατα σε κάποια οικία του πρωτοελλαδικού οικισμού. Επίσης, στο φυσικό συμπαγές στρώμα του λόφου με το φιλό βότσαλο και κατά μήκος του βόρειου τοίχου της εκκλησίας εντοπίστηκαν δύο ημικυκλικά αβαθή ορύγματα, παρόμοια με όσα έχουν ήδη βρεθεί σε άλλα σημεία τα προηγούμενα χρόνια.

Δύο μέτρα περίπου δυτικά της βορειοδυτικής γωνίας της εκκλησίας αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., μήκ. 1,95, πλ. 0,54 και βάθ. 1,20

μ., λαξευμένη στο φυσικό πορώδη βράχο. Τα τοιχώματά της, πάχ. 0,30 μ., από σχιστόπλακες, πλίνθους και συνδετικό υλικό, καλύπτονται με λευκόφαιο κονίαμα που δημιουργεί εσωτερικά εξαιρετικά λείες επιφάνειες. Η διαμόρφωση αυτή επιτρέπει την πιθανή ταύτιση της κατασκευής με δεξάμενη, μολονότι η τυπολογία της δεν θα απέκλειε την περίπτωση ενός τάφου. Η επίχωση που αφαιρέθηκε από το εσωτερικό ήταν διαταραγμένη με αρκετή ποσότητα βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Στο εσωτερικό της βρέθηκε, επίσης, μια επεξεργασμένη, κατά το ήμισυ σωζόμενη μαρμάρινη πλάκα, διαστ.: μήκ. 1,28, πλ. 0,94 και πάχ. 0,10 μ., καθώς και το απόστημα μιας άλλης πλάκας από την έδραση ενός δωρικού κίονα του Θρόνου, μήκ. 0,17, πλ. 0,13, πάχ. 0,04 μ.

Στο χώρο μεταξύ της εκκλησίας και της γνωστής από παλαιότερες ανασκαφές γωνίας που δημιουργούν δύο κροκαλοπαγείς ογκόλιθοι, εντοπίστηκε μια κοιλότητα του φυ-

Εικ. 105. Αμύκλες. Ιερό Αμυκλαίου Απόλλωνος.
Το βόρειο τμήμα του ιερού (φωτ. Β. Γεωργιάδης).

σικού εδάφους, μήκ. 10 και πλ. 2,50 μ. περίπου (Εικ. 105). Αυτή οφείλεται αφενός σε αρχαίες και νεότερες επεμβάσεις και αφετέρου στην αναμόχλευση των χωμάτων από τις ρίζες των δέντρων που υπήρχαν εκεί. Η διάνοιξη της όμως πρέπει να σχετίζεται κυρίως με τις ανασκαφές που πραγματοποίησε εδώ το 1925 ο E. Buschor⁶³. Την επίχωση των τετραγώνων της περιοχής χαρακτηρίζει η ιδιαίτερα διαταραγμένη στρωματογραφία.

Στο κέντρο περίπου του χώρου αυτού, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος ακτέριστος τάφος με καλυπτήρια σχιστολιθική πλάκα και προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ.: μήκ. 2,47, πλ. 0,80 και βάθ. 0,32 μ. Είναι κατασκευασμένος από σχιστόπλακες και θραύσματα κεραμίδων, το βόρειο άκρο του έχει λαξευθεί στον πορώδη φυσικό βράχο και χρονολογείται στη βυζαντινή, πιθανότατα, εποχή. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τρεις σκελετοί ενηλίκων.

Προς τα Β. ο χώρος ορίζεται από έναν τοίχο, συνολ. μήκ. 15 μ. περίπου, μέγ. πλ. 1 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 μ., που αποκαλύφθηκε αμέσως κάτω από τη νεότερη επίχωση. Ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, θραύσματα κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η τεχνική του θυμίζει τις δύο αψίδες νότια της κρηπίδας και βόρεια της εκ-

κλησίας. Οι εν λόγω κατασκευές σχετίζονται χρονολογικά και θα μπορούσαν να αναχθούν στον 11ο αι. μ.Χ. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο τοίχος σώζεται αποσπασματικά. Στα μη διατηρούμενα, όμως, τμήματα, παραμένει ορατό το λαξευμένο στο φυσικό πορώδες έδαφος όρυγμα της θεμελίωσης. Στα ανατολικά το πέρας του διαγράφει καμπή σε ορθή γωνία προς Ν. Από εκεί βρέθηκε η συνέχεια σε μήκος 1,10 μ.

Στην ευρύτερη περιοχή, δυτικά και βορειοδυτικά της εκκλησίας, εντοπίστηκαν έξι σχετικά αβαθή ορύγματα, οκτώσχημα και ημικυκλικά, με διαταραγμένο από νεότερες επιχώσεις το εσωτερικό τους.

Βόρεια του προαναφερθέντος τοίχου αποκαλύφθηκαν πέντε αβαθή κυκλικά ορύγματα με εσωτερικό γέμισμα διαταραγμένο από νεότερες επιχώσεις. Το δυτικότερο αποτελεί και το νότιο όριο ενός τοίχου που εκτείνεται προς Β. Ο τοίχος αυτός, μήκ. 6 και πλ. 1,40 μ. περίπου, είναι δομημένος με αργούς, αδρά επεξεργασμένους κροκαλοπαγείς και ασβεστολιθικούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και με χόμα ως συνδετικό υλικό. Η τεχνική της κατασκευής του ανακαλεί την εσωτερική δομή του αρχαϊκού περιβόλου του ιερού με τον οποίο είναι πιθανότατα σύγχρονος. Είναι παράλληλος σε απόσταση 6,30 μ. του δυτικού τοίχου των ύστερων οικοδομημάτων. Πρόκειται, πιθανότατα, για τις δύο πλευρές της εισόδου στο ιερό, η θέση της οποίας ήταν αναμενόμενο να βρίσκεται σε αυτή την περιοχή του λόφου και για γεωμορφολογικούς λόγους (Εικ. 106). Στα βόρεια του δυτικού τοίχου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής αποτελούμενο εξ ολοκλήρου από κεραμίδες στέγης. Η μαρτυρία τους θα μπορούσε ίσως να οδηγήσει στην υπόθεση ότι η είσοδος του ιερού είχε τη μορφή στεγασμένου προτύλου.

Το πρότυλο πρέπει να καταστράφηκε και να καταργήθηκε κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, όπως αποδεικνύεται από την ύπαρξη δύο τάφων στο μέσον της εισόδου: ενός ήδη γνωστού από τις παλαιότερες εργασίες κιβωτιόσχημου με δύο θαλάμους και ενός ακόμα κιβωτιόσχημου, κατεστραμμένου όμως, αμέσως δυτικά του. Με αυτόν πρέπει να συσχετιστεί και η ανακομιδή οστών που βρέθηκε δυτικά του.

Ως ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα των ερευνών του Αμυκλαίου μπορεί να χαρακτηριστεί η ανακάλυψη στο βορειοδυτικό τμήμα του λόφου της συνέχειας του μνημειακού περιβόλου του ιερού προς τα Δ. και αυτό επειδή ανατρέπει τις αρχικές υποθέσεις για την πεταλόσχημη μορφή του και την ελεύθερη πρόσβαση του ιερού από τη δυτική πλευρά. Το τμήμα αυτό του περιβόλου, μήκ. 5 μ. περίπου, εντοπίστηκε στο σημείο όπου εφάπτεται με το βόρειο άκρο του δυτικού τοίχου της εισόδου. Αποκαλύφθηκε σε ύψος δύο δόμων, με πλάτος 1,50 μ. περίπου και προσανατολισμό Β.-Ν., κατασκευασμένο από αδρά επεξεργασμένους κροκαλοπαγείς λίθους μεγάλων διαστάσε-

63. E. Buschor - W. von Massow, Vom Amyklaion, *AM* 52 (1927), σ. 25-26, εικ. 12.

Εικ. 106. Αμύκλες. Ιερό Αμυκλαίου Απόλλωνος. Η περιοχή της πύλης του ιερού (φωτ. Β. Γεωργιάδης).

ων. Αμέσως δυτικά του και σε επαφή με αυτό ανασκάφηκε μέρος από την υποθεμελίωση μιας άλλης ισχυρής κατασκευής που, κατά τα φαινόμενα, καταλαμβάνει τετράγωνη έκταση, μήκ. και πλ. 4,50 μ. περίπου. Πρόκειται πιθανότατα για ένα οικοδόμημα που ενίσχυε τον περίβολο και την είσοδο του ιερού.

Επιπλέον, διενεργήθηκαν ανασκαφικές τομές κατά μήκος του διαδρόμου αμέσως εξωτερικά του αρχαϊκού περιβόλου-μνημειακού αναλημματικού τοίχου που περιβάλλει το λόφο της Αγίας Κυριακής στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά του (Εικ. 107). Οι εργασίες αυτές είχαν ως στόχο να αποκαλύψουν την τάφρο θεμελίωσης του περιβόλου κατά μήκος της ορατής εξωτερικής του παρειάς και να επιλύσουν ζητήματα σχετικά με τη χρονολόγησή του.

Η ύπαρξη, εντούτοις, ενός διαδρόμου εξωτερικά του περιβόλου επιβεβαιώνεται μόνο στη νότια και έως το μέσο της ανατολικής πλευράς του λόφου, στο ύψος περίπου του βορειοανατολικού άκρου του γεωμετρικού περιβόλου. Εδώ, και σε όλο το πλάτος των τομών, αμέσως μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος της σύγχρονης επίχωσης, σε βάθος 0,30 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε η επίπεδη επιφάνεια του απολαξυμένου πορώδους βράχου, πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε ο αρχαϊκός περίβολος. Στο σημείο όπου καταλήγει και το καμπύλο πέρας του προγενέστερου γεωμετρικού περιβόλου, η εξωτερική επιφάνεια του αρχαϊκού περιβόλου με την ορατή διαταραχή της τοιχοδομίας επιτρέπει την υπόθεση ότι εδώ πρέπει να υπήρχε μία είσοδος.

Η ύπαρξη του ίδιου αρχαϊκού διαδρόμου σε όλο το πλάτος του σημερινού ανδρήρου εξωτερικά του περιβόλου επιβεβαιώνεται και στη νότια πλευρά του λόφου. Σε όλη την

έκταση εμφανίζεται η επίπεδη επιφάνεια του απολαξυμένου πορώδους βράχου, μέγ. πλ. 7 μ. Ιδιαίτερης μνείας χρίζουν τα πορίσματα των εργασιών στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς, καθώς η διαδοχή των στρωμάτων δεν διαταράσσεται εδώ από νεότερες επεμβάσεις. Εδώ, οι δόμοι της υποθεμελίωσης του περιβόλου εδράζονται στο πρώτο στρώμα της αρχαίας επίχωσης, πάχ. 0,15 μ. περίπου, που περιέχει κεραμική της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου. Ακολουθεί το δεύτερο στρώμα, πάχ. 0,10 μ. περίπου, με κεραμική προϊστορικών, πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων, ενώ από το κατώτατο τρίτο στρώμα, πάχ. 0,60 μ., περισυνελέγη αποκλειστικά κεραμική πρωτοελλαδικής και μεσοελλαδικής εποχής. Στο δεύτερο στρώμα εντοπίστηκαν σποραδικά συγκεντρώσεις στάχτης και ένα χάλκινο γεωμετρικό ειδώλιο πολεμιστή, ύψ. 0,10 μ.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΑΙΖΟΣ

Ερευνητικό Πρόγραμμα Διρού

Βλέπε το έργο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος της παρούσας χρονιάς.

Ερευνητικό Πρόγραμμα Γερακίου (αρχαίες Γερόνθραι)

Μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών στην ακρόπολη Γερακίου το 2009, οι αποστολές που διεξήχθησαν το 2010-2013 αφιερώθηκαν στη μελέτη του υλικού για την τελική δημοσίευση (Εικ. 108). Έμφαση δόθηκε στις προϊστορικές περιόδους, οι οποίες στο Γεράκι αντιπροσωπεύο-

Εικ. 107. Αμύκλες. Ιερό Αμυκλαίου Απόλλωνος. Άποψη του λόφου της Αγίας Κυριακής από ΝΔ. Διακρίνεται η απολάξευση του πορώδους βράχου για τη δημιουργία ανδρών και την ανέγερση περιβόλων γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής (φωτ. Κ. Ξενικάκης).

νται από την τελική νεολιθική, την πρωτοελλαδική και τη μεσοελλαδική περίοδο. Όπως σημειώθηκε σε παλαιότερες αναφορές, η απουσία της μυκηναϊκής περιόδου είναι αξιοπρόσεκτη· μετά από μια περίοδο εγκατάλειψης, υπάρχουν ενδείξεις για την επανεκκίνηση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων από την πρωτογεωμετρική περίοδο και μετά. Το υπό μελέτη υλικό προέρχεται από μια σειρά δοκιμαστικών τομών που ανοίχθηκαν σε διάφορα σημεία της κορυφής και των βόρειων πλαγιών της ακρόπολης το 1997 και από το Κτήμα 17, όπου διεξήχθησαν πιο συστηματικές ανασκαφές μεταξύ του 1999 και του 2009.

Όσον αφορά στην τελική νεολιθική περίοδο, η μελέτη της στρωματογραφίας και της σχετικής κεραμικής επιβεβαίωσε ότι το παλαιότερο οχρωματικό τείχος στην ακρόπολη, τείχος 31, μπορεί να χρονολογηθεί πράγματι σε αυτή την περίοδο. Μια έκταση 10 μ. περίπου αυτού του τείχους αποκαλύφθηκε στις τομές 17/12-13k. Το τείχος, το εσωτερικό του οποίου είχε επιχρωθεί, πρέπει να είχε πλάτος 2,50 μ. τουλάχιστον. Έξι αποθέσεις συσχετίζονται με την κατασκευή και τη χρήση αυτού του τείχους. Αυτές οι αποθέσεις συμπεριλάμβαναν λίθινα εργαλεία, οψιανό και μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων κεραμικής, η οποία μπορεί να συγκριθεί με κεραμική της τελικής νεολιθικής που έχει εντοπιστεί στην ύπαιθρο ή σε σπήλαια στη Λακωνία και πιο πέρα. Ήδη σε παλαιότερες αποστολές είχαμε βρει μια ορισμένη ποσότητα κεραμικής που χρονολογήσαμε – άλλοτε με περισσότερη, άλλοτε με λιγότερη σιγουριά – στην τελική νεολιθική περίοδο. Αυτή η κεραμική αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από όστρακα που εντοπίστηκαν σε σχισμές στο βραχώδες υπόστρωμα ή σε μεταγενέστερες επιχώσεις και στρώματα διάβρωσης σε διάφορα σημεία της ακρόπολης. Όλα αυτά τα ευρήματα επανεξετάστηκαν με αφορμή τις καινούριες,

καλά καθορισμένες, αποθέσεις της τελικής νεολιθικής. Τώρα έχουμε μια πολύ πιο σαφή εικόνα της παλαιότερης, νεολιθικής, κατοίκησης της ακρόπολης του Γερακίου. Το τείχος 31, που προς το παρόν αποτελεί το μοναδικό αναγνωρισμένο δείγμα της εποχής του στη Λακωνία, συγκαταλέγεται σε έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό νεολιθικών οχυρώσεων, γνωστών από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου, όπως το Μεγάλο Ριμπάρι και την Κιάφα-Θήτι στην Αττική, καθώς και τον Στρόφιλα στην Άνδρο.

Η ΠΕ II περίοδος αποτελεί μια περίοδο εντατικής κατοίκησης της κορυφής της ακρόπολης, η οποία έληξε με μια σφοδρή καταστροφή από πυρκαγιά κατά την ύστερη πρωτοελλαδική II (συγκρίσιμη με τη Λέρνα III C). Η μελέτη συμπεριέλαβε τη σύνθετη στρωματογραφία και την κεραμική που εντοπίστηκε στο οχρωματικό σύστημα της πρωτοελλαδικής περιόδου, το οποίο χτίστηκε πάνω στο τείχος 31 της τελικής νεολιθικής περιόδου και καταστράφηκε στην ύστερη πρωτοελλαδική II. Επιβεβαιώθηκε μια παλαιότερη υπόθεση: σε αυτή την περιοχή υπάρχουν αποδείξεις για κατοίκηση κατά τη διάρκεια της περιόδου μεταξύ της τελικής νεολιθικής και της ύστερης πρωτοελλαδικής II⁶⁴. Το σύνολο της κεραμικής μπορεί προσωρινά να χαρακτηριστεί ως πρώιμη πρωτοελλαδική II, αν και δεν μπορεί να παραλληλιστεί άμεσα με σύνολα από καλά χρονολογημένα πλαίσια, όπως του Κουφόβουνου κοντά στη Σπάρτη ή της Λέρνας ή άλλων θέσεων στην ηπειρωτική Ελλάδα.

64. Βλ. S. Mac Veagh Thorne, *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 14 (2006), σ. 3-5.